

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ПАВЛА ТИЧІНИ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ІСТОРИКІВ ПЕДАГОГІКИ

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 1

Умань - 2014

Історико-педагогічний альманах. Випуск 1(18). Виходить 2 рази на рік.

Заснований у 2004 р.

Засновники: Академія педагогічних наук України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Всеукраїнська асоціація істориків педагогіки.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 9073, зареєстровано 18.08.2004 р. Державним комітетом телебачення і радіомовлення України.

Історико-педагогічний альманах входить до нового Переліку наукових фахових видань ВАК України (Бюлетень ВАК України № 1, 2010 р.), публікації в яких зараховуються як наукові при захисті кандидатських і докторських дисертацій.

Головний редактор:

Ольга Сухомлинська – доктор пед. наук, професор, дійсний член НАПН України.

Редакційна колегія:

Лариса Березівська – доктор пед. наук, професор, Олена Біда – доктор пед. наук, професор, Тетяна Завгородня – доктор пед. наук, професор, Іван Зайченко – доктор пед. наук, професор, Світлана Золотухіна – доктор пед. наук, професор, Олександр Коберник – доктор пед. наук, професор, Михайло Мартинюк – доктор пед. наук, професор, Наталя Побірченко – доктор пед. наук, професор (*заступник головного редактора*), Валентина Федяєва – доктор пед. наук, професор.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
протокол № 10 від 26 травня 2014 р.*

Адреси редакцій: 04053, Київ, вул. Артема, 52-а,

Національна академія педагогічних наук України,

Відділення теорії та історії педагогіки,

До «Історико-педагогічного альманаху».

Тел.: (044) 211-94-63

Тел./факс: (044) 226-31-80

E-mail: into@apsu.org.ua

20300, м. Умань, вул. Садова, 2,

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,

До «Історико-педагогічного альманаху».

Тел.: (04744) 5-20-92

Тел./факс: (04744) 3-45-82

E-mail: red_viddil@mail.ru

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

Ольга Сухомлинська. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції	4
Мирослава Ткачук. Співзвучність ідей Я. А. Коменського та представників української педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття щодо змісту національного виховання	25
Тамара Янченко. Радянська наукових положень педології в Україні у 20-ті роки XX ст.	29
Олена Ярошинська. Витоки дослідження середовища як педагогічного феномену	37

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ В ОСОБАХ

Михаил Богуславский, Константин Милованов. Судьба и педагогическое мировоззрение К. Д. Ушинского	42
Зінаїда Гіптерс. Педагогічна діяльність Михайла Галуциньського в організації освіти дорослих	49
Наталія Осьмук. Теоретико-практичні засади реформаторської діяльності Григорія Гринька на посаді наркома освіти УСРР	55

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

Галина Бондаренко. Реальні гімназії як предмет дискусій про реформування середньої освіти (перша половина 60-х років XIX ст.)	59
Наталія Дороніна. З історії викладання англійської мови в імператорському університеті св. Володимира	68
Наталія Коляда. Виникнення дитячого руху в Україні як самодіяльного соціально-педагогічного явища (перші десятиліття XX ст.)	75
Людмила Курило. Розробка та впровадження у педагогічному процесі класичних університетів України практичних занять (XIX – початок XX ст.)	84

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. РЕЦЕНЗІЇ

Микола Галів. Шкільництво українсько-польського пограниччя: черговий здобуток у дослідженні проблеми (Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869 / R. Pelczar. – Lublin : wydawnictwo Kul, 2009. – 343 s.)	90
---	----

ІНФОРМАЦІЯ

Анотації	98
Наші автори	107
До відома індивідуальних передплатників	108

ВИНИКНЕННЯ ДИТЯЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ ЯК САМОДІЯЛЬНОГО СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ЯВИЩА (ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.)

Важливою складовою історико-педагогічного дослідження є висвітлення історичного «тла», в контексті якого відбувалося становлення та розвиток досліджуваного явища.

З-поміж інших актуальних історико-педагогічних проблем потребує дослідження дитячий рух – форма самоорганізації дитячої соціальної активності, процес соціально-педагогічної співпраці рівнозначних суб'єктів соціальної дії (діти та дорослі), спрямованої на соціалізацію, соціальне виховання, соціально-педагогічну підтримку дитини, захист її прав, розвиток інтересів, реалізацію задумів тощо.

Як нова соціально-педагогічна реальність дитячий рух виник на вітчизняному ґрунті в перші десятиліття ХХ ст. у вигляді перших дитячих об'єднань. Різного роду джерела свідчать, що історична канва початкового етапу його розвитку є досить строкатою через низку причин. Насамперед, об'єктивних, серед яких – перебування України в перші десятиліття ХХ ст., упродовж незначного проміжку часу, в межах трьох суспільно-державних формацій (Російської імперії, УНР, УСРР в складі СРСР), що справило вплив як на процес становлення тогочасної практики дитячого руху, так і на його суперечливе трактування дослідниками різних часів і формацій.

Історія розвитку дитячого руху в Україні означена доробком кількох генерацій визначних вітчизняних педагогів, громадських та культурно-освітніх діячів. Проте дослідники вітчизняного дитячого руху не мають одностайної думки щодо зародження цього соціально-педагогічного явища, зокрема, у питанні першості створення дитячих формувань, які хронологічно та ідейно можна вважати піонерами дитячого руху, серед яких – скаутські, соціалістичні, комуністичні організації тощо.

Тому з метою здійснення об'єктивного історико-педагогічного аналізу цього соціально-педагогічного явища спробуємо розібратися в усіх означених та дотичних до нього проблемах.

Насамперед, чому саме початок ХХ ст. ми обрали як відправну точку відліку в обґрунтованих хронологічних межах дослідження. На ос-

нові аналізу джерел ми дійшли висновку, що саме на початок ХХ ст. припадає час виникнення дитячого руху як форми самоорганізації дитячої активності, процесу соціально-педагогічної співпраці рівнозначних суб'єктів соціальної дії (дітей та дорослих), соціальної активності дитинства, спрямованої на захист прав та розвиток інтересів як дітей, так і всього суспільства.

Незважаючи на існування ще наприкінці ХІХ ст. різних проявів суспільної дитячої активності, на вітчизняному ґрунті дитячий рух як соціально-педагогічне явище, що набував рис самостійного, з'явився саме на початку ХХ ст. – у період інтенсивного розвитку об'єктивних та суб'єктивних чинників, що спричинили появу одночасно в різних українських містах дитячих структур. До об'єктивних чинників відносимо: різноманітний суспільно-педагогічний рух, представлений ідеями педагогів-реформаторів; молодіжний рух, що набув активного розвитку в багатьох країнах світу, в тому числі, й на українських землях; зарубіжний дитячий рух. Серед суб'єктивних чинників виникнення дитячого руху – вікові та психологічні особливості дитячого віку, природна дитяча активність, прагнення дітей до об'єднання в товариство однолітків, у якому дитина бачить засіб самозахисту, самовизначення, самоствердження себе як особистості, можливість задовольнити свої потреби, вікові, соціальні інтереси тощо.

Як показав аналіз, початковий етап прояву дитячого руху представлений широким спектром дитячих об'єднань різної цільової та змістової спрямованості, які характеризувалися неоднозначними відносинами з державними і дорослими структурами. При цьому дослідники переважно однобічно підходять до аналізу вітчизняного дитячого руху початкового етапу: по-перше, при обґрунтуванні типів дитячих структур, що мали місце у вітчизняній практиці, більшість дослідників з-поміж мережі дитячих об'єднань виокремлює тільки 2 групи – скаутські та нескаутські; по-друге, аналіз дитячого руху, як правило, зводиться до висвітлення післяреволюційного періоду (1917–1921 рр.); по-третє, до цього часу дослідницький інтерес становили пере-

важно дитячі об'єднання комуністичного спрямування.

Так, серед структур дитячого руху від лютого до жовтня 1917 р. його сучасники (М. Миронов та ін.) виділяють два напрями: соціалістичний («Соціалістична спілка молоді», «Спілка учнів-інтернаціоналістів» та ін.) і «рух середніх класів» – організації 12-13-річних дітей, які «виділилися в самостійну галузь» [11, с. 24–27].

У праці «Организация детской среды» (1925) М. Іорданський всю різноманітність дитячих організацій початку ХХ ст. зводить до чотирьох типів: шкільні, позашкільні, організації допомоги дорослим, «товариства у своєму середовищі». При цьому, на думку дослідника, всі форми дитячих громадських організацій повинні виникати природно, у міру потреби в них, без жодного «тиску ззовні», без будь-якої «шпучності», однак вбачає, що вплив дорослого на весь процес діяльності дитячого об'єднання необхідний [8, с. 27].

Сучасні дослідники пропонують інші підходи до класифікації перших дитячих формувань. Так, Л. Орлова виокремлює два типи дитячих організацій початку ХХ ст.: 1) організації, створені на «наслідуванні» дорослим – шкільні республіки («Кабінет міністрів», «Міністерство праці», «Міністерство юстиції», «Міністерство народної освіти» тощо); дитячі клуби; будинки юнацтва та союзи молоді, «Травневі спілки», Дитячі соціалістичні спілки, спортивно-гімнастичні та націоналістичні товариства, організації православної церкви, суспільно-політичні клуби, перші дитячі комуністичні клуби, юнтрудармії та дитинтернаціонали, ради дитячих депутатів та дитячі комуністичні партії; 2) організації, створені на «наслідуванні» улюбленим героям дитячих книг, в основі яких «ідея тривалої романтичної гри в білого доброго лицаря, ідея виховання підлітків, як розвідників майбутнього – скаутів» [13, с. 57]. Крім цього, серед основних напрямів дитячого руху після 1917 р. Л. Орлова виокремлює дитячі (молодіжні) організації соціалістичного та антисоціалістичного спрямування [13, с. 60].

Основні типи дитячих об'єднань у практиці дитячого руху 1917–1921 рр. М. Богуславський згрупував за такими полюсами: неполітичні об'єднання клубного типу (прагнули «створити для дітей у майбутньому осередок спокою і культурного розвитку») та комуністичні організації на зразок Дитпролеткульту (які «впритул підійшли до створення дитячої комуністичної партії») [3, с. 28]. Таким чином, автор наголошує на тенденції політизування в дитячому і юнацькому русі післяреволюційного періоду, що зумовлено як об'єктивною ситуацією, так і діяльністю різних партій (перш за все, звичайно, більшовицької). На думку М. Бо-

гуславського, незважаючи на, здавалось би, різноманітність видів об'єднань, по суті, до 1922 р. в практиці дитячого руху існували два альтернативні напрями: «безпартійний» скаутизм і дитячий комуністичний рух в його основних варіантах – юкізм (юні комуністи) і організація «Юні Спартаки» на Україні. Ще однією характерною рисою цього періоду, на думку М. Богуславського, було те, що в більшості випадків все життя і робота перших дитячих організацій відбувалося поза школою¹ [3, с. 28–29].

Автори словника-довідника «Детское движение» (Москва, 2005) серед різноманіття дитячих формувань першого етапу виокремлюють такі: скаутський і учнівський рухи, клубні самодіяльні об'єднання, природоохоронні, добродійні, патріотичні осередки тощо. Основою науково-педагогічного осмислення стали перші відносно самостійні рухи дітей різної цільової спрямованості [6, с. 203].

Одні автори (В. Лебединський [10], О. Сорочинська [15]) критерієм класифікації дитячих організацій, об'єднань обрали соціальну, ідеологічну спрямованість їх діяльності (демократичні, соціалістичні, релігійні, скаутські тощо); інші – провідну діяльність дитячих об'єднань (патріотичні, учнівські, спортивно-фізичні, культурологічні, природоохоронні, трудові, економічні і под.) [4].

Таким чином, дослідники не мають єдиної думки щодо класифікації дитячого руху перших десятиліть ХХ ст., що пояснюється рядом обставин, з-поміж яких: відмінність у критеріальному підході; неоднозначність у трактуванні самого поняття «дитячий рух»; розмитість меж між дитячим та молодіжним (юнацьким) рухом і, нарешті, присутність певної суб'єктивності дослідників щодо окремих аспектів досліджуваної проблеми. Проте така різноманітність підходів до класифікації структур дитячого руху на початковому етапі його розвитку переконує в об'єктивній закономірності, багатовимірності, унікальності цього соціально-педагогічного явища.

З метою досягнення найбільш повної об'єктивності у дослідженні ми здійснили класифікацію дитячого руху першого етапу його розвитку. Основою класифікації обрали один критерій поділу (за спрямованістю діяльності дитячих формувань), оскільки інші (наприклад, за територіальним охопленням, за статусом, за підпорядкуванням, за національною приналежністю, за місцем створення (позашкільні) тощо), на нашу думку, є недоцільними під час аналізу

¹ Тут очевидно науковець не врахував характерний для того часу розвиток різних форм учнівського руху – шкільного за місцем розповсюдження. Але ми відносимо його до проявів дитячого руху внаслідок відповідності основній ознаці – самоорганізований прояв соціальної активності дітей.

початкового етапу розвитку дитячого руху – етапу виникнення різнопланових дитячих формувань, які певною мірою умовно об'єднані та позначені терміном «дитячий рух», оскільки не завжди цілком відповідали його основним ознакам (самоорганізованість, самостійність тощо). Зокрема, до запропонованої класифікації не увійшли позашкільні заклади (клуби, гуртки тощо), які ми не розглядаємо як організаційну форму дитячого руху (оскільки вони не відповідають одній з основних ознак дитячого руху – самоорганізованість дитячого колективу) і які як значне явище в історії вітчизняної педагогіки потребують окремого дослідження.

З метою виокремлення найбільш суттєвих характеристик, спільних та відмінних ознак у діяльності перших дитячих формувань зупинимося на характеристиці найбільш яскравих із них у межах кожного виокремленого нами типу дитячого руху початкового етапу. Причому поряд з дитячими організаціями на теренах України, ми приділили значну увагу і дитячим формуванням Росії (до складу якої в хронологічних межах першого етапу входили українські землі), оскільки переважною більшістю вони мали спільне історичне коріння, їхня діяльність характеризувалася взаєморозвитком та взаємовпливом. Звичайно, як перші, так і другі мали свої особливості.

Перший тип – *культурно-освітній дитячий рух* – представляє, насамперед, *учнівський рух* («шкільний», «рух школярів» та ін.) – «таємний» рух учнів з метою удосконалення існуючої шкільної системи та організації, спілки, які співпрацювали зі школою [1, с. 52–55; 7].

Особливо активізувався учнівський рух у передреволюційний період (1905–1915–1916 роки), що його представляють учнівські гуртки (в тому числі підпільні) різноманітного спрямування: від гуртків самоосвітніх та кооперативних до терористичних. Такою ж різноманітністю відрізнявся і їхній віковий склад – від 9 до 19 років. Наприклад, у Києві діяли «чисто підпільні» гуртки, які, за словами М. Миронова, «гралися в підпілля». В історії учнівського руху був період занепаду, пов'язаний, зокрема, з подіями 1905 р., коли значна частина гуртків розпалася через запровадження так званого «позашкільного нагляду» («шпигунства» педагогів за учнями в їх особистому житті) [11, с. 20].

Проте піднесення революційного руху передвоєнних років вплинуло і на громадське життя учнівської дітвори: різноманітні гуртки, які мали «досить невинний характер» знову почали «рости, як гриби». До того ж діяльність частини з них була легалізована. У школі настала «ліберальна епоха». Наприклад, Пироговське педагогічне товариство підняло питання про орга-

нізацію в Києві та інших містах учнівських клубів як допоміжних просвітницьких закладів. На цей же період припадає і зростання у країні кооперативного руху, у тому числі дитячого [11, с. 20].

Упродовж 1915–1916 років значним проявом громадської активності у дитячому середовищі були *підпільні учнівські гуртки* (підпільні гуртки школярів), до яких входили учні комерційних училищ, вищих початкових, технічних шкіл, гімназій різного віку (від 13 до 17–18 років) та соціального стану. Проте головною умовою для вступу до гуртка був не віковий показник, а «рівень розвитку кожного окремого товариша». Тому, за словами сучасників, ці гуртки стали «...джерелом як сучасного юнацького, так і дитячого рухів, представляючи їх симбіоз. Тоді останні, в ембріональному вигляді, існували нероздільно» [11, с. 20–21].

Зміст діяльності підпільних учнівських гуртків полягав у вирішенні різноманітних питань, зокрема і таких, як: розв'язання конфліктів з учителями та шкільною адміністрацією щодо «академічних питань», підготовка виборів старост, критика «істин», що викладалися у школі (особливо в галузі історії) і т.п. Як правило, питання академічного характеру були відправним пунктом роботи гуртка, проте надалі вони поступилися питанням «відсторонено-моралістичного» характеру та літературним. За словами сучасників, загальний тон ставлення до школи членів учнівських гуртків був різко негативний, причому «опозиція» стосовно школи часто становила головний об'єднавчий фактор і разом з тим перший стимул, що «революціонував» свідомість. «Вживали» ті гуртки, які мали «подальший прогрес» – вирішували питання соціально-політичного характеру, поступово набуваючи політичного, а згодом і партійного забарвлення [11, с. 21–22].

Характерним прикладом підпільних гуртків школярів є Київський учнівський гурток (КУК), організований восени 1915 р. учнями середніх класів. У подальшому він переріс у «рух середніх класів». Мав КУК і свій легальний друкований орган соціалістичного спрямування – газету «Голос середньої школи», яка була надзвичайно популярною серед учнівської молоді (всього вийшло 15 номерів). Восени 1916 р. всередині КУКу відбувся розкол і всі «несоціалістичні елементи» залишили гурток. На цей час діяльність КУКу вже була пов'язана з двома підпільними партіями – більшовиків та есерів. Протиріччя між «більшовистською» та «есерівською» частинами призвели до розпаду гуртка та своєрідного періоду «затишшя перед бурєю». За словами М. Миронова, після революції члени КУКу очолили революційний молодіжний рух, а згодом стали членами ко-

муністичної партії, для яких КУК став для них першою «революційною сходинкою». Серед молодших членів гуртка (11-12-річних) виник «рух середніх класів» [11, с. 22-24].

У контексті означеного учнівський рух 1915-1916 рр. представлений «*рухом середніх класів*» (рух учнів середніх навчальних закладів), який відрізнявся крайнім прагненням до самостійності та незалежності від свого шкільного начальства. Такі дитячі формування не мали єдиної організаційної структури та мали переважно гуртковий характер, об'єднуючи інколи усіх школярів 12-15 років. Такі організації мали свої рукописні журнали, наповнені в основному «невизначено-революційними лозунгами». Причому підтримувала «рух середніх класів» частина педагогів, які «самовизначилися» після лютневих подій. «Рух середніх класів» набув широкого розмаху, що призвело до виникнення в ряді міст України (Харків, Одеса, Київ та ін.) соціал-демократичних організацій учнів середніх шкіл [5, с. 29; 11, с. 25].

«Рух середніх класів» став досить яскравою сторінкою в історії вітчизняного дитячого руху. Влітку 1917 р. у Москві був навіть скликаний Всеросійський з'їзд учнів середніх класів, участь в якому взяли і делегати з Києва та інших міст України. Серед інших актуальних питань на з'їзді обговорювалися питання шкільної реформи. Зокрема, київський делегат Б. Кранц висунув раніше розроблену Київським учнівським гуртком (КУКом) програму демократизації середньої школи із такими вимогами: відміна оцінок, класних наставників та інспекторів, іспитів; запровадження представництва в педагогічних радах; легалізація рад учнівських старост; навіть вимога спільного навчання. Однак, за словами М. Миронова, ніяких конкретних рішень з'їзд не ухвалив і навіть «...не був у змозі об'єднати рух в одну організацію. Таким чином, практичні результати його були мізерні» [11, с. 25].

До кінця 1917 р. «рух середніх класів» пішов на спад, навіть не доставши належного оформлення. Серед причин ситуації, що склалася, сучасники виділяють дві: по-перше, криза та перебудова школи, що відволікала увагу «лівих» педагогів на інші справи; по-друге, та обставина, що ніяка інша «доросла» організація не надала цьому руху достатньої уваги. При тому, що останній фактор – «виховний вплив з боку дорослих» – мав досить вагомий вплив на розвиток дитячого руху. Недостатня увага до дитячого руху з боку «дорослих» формувань пояснювалася тим, що упродовж 1917-1918 рр. (та й через декілька років по тому) в «галузі підготовки своєї зміни» вся увага політичних партій була спрямована на юнацький, а не на дитячий рух: вся робота була зосереджена саме на «політичну об-

робку» юнацтва як найбільш близьку зміну (а іноді – і реального союзника). Таким чином, на думку М. Миронова, «...стихийної суспільності дітей, розбудженої революцією, для існування дитячого руху виявилось недостатньо» [11, с. 2-27].

У цей час на теренах України в контексті культурно-освітнього дитячого руху виникає цілий ряд дитячо-юнацьких, молодіжних формувань найрізноманітнішого спрямування. «Культурницькі» організації в контексті радянської історичної парадигми дослідники згодом назвуть «контрреволюційними», які «гучною фразою за культуру і цивілізацію прикривали бажання відірвати молодь від політичної боротьби» [5, с. 32]. До них відносять дитячо-молодіжні структури першої половини 1917 р., що виникли в ряді українських міст: організація учнів старших класів «Будинок юнацтва» (Запоріжжя, 1917-1918 рр.), молодіжні групи «Музей» (Старобільськ, 1918 р.), «Труд и свет» (Катеринослав, Костянтинів, травень 1917 р. – липень 1918 р.), організація єврейської робітничої молоді, організація «Маяк» (існувала в ряді міст України), молодіжний революційний інтернаціонал «Моревинт» (Одеса, 1918 р.), спортивні організації, організації художньої самодіяльності, «Просвіти», єврейські «Маккабі» та цілий ряд інших [5, с. 32-36].

Розглянемо ще один тип дитячого руху початку ХХ ст. – *соціалістичний*, що його презентують дитячі об'єднання соціалістичного спрямування.

До перших форм соціалістичного дитячого руху ми відносимо прояви дитячої активності, спрямованої на спільну з дорослими революційну боротьбу – *страйки* за активної участі дітей та молоді, що на початку ХХ ст. в контексті революційних подій 1905 р. відбувалися в усіх регіонах України. Цінний матеріал про дитячо-юнацькі страйки в різних містах України містять матеріали «Хроніки юнацького руху 1905 р.», вміщеної у журналі «Юношеское движение» (1931 р.): страйк чистильників пароплавних котлів і «коров'ячих дітей»² (Одеса, травень 1905 р.); страйк хлопчиків-робітників магазинів (Катеринослав, 3-5 липня 1905 р.); страйк робітників, до яких приєдналися учні міської народної школи (Шостка, 16 грудня 1905 р.); цілий ряд страйків селянської молоді і дітей (с. Василівка Лебединського повіту, 28 травня 1905 р.) та ін. [5, с. 27-29]. Не припинялися страйки як форма вияву дитячої соціальної активності та боротьби за власні права і в наступні роки: страйк підлітків-робітників (усього 1600 учасників віком 13-17 років) склоплавильного заводу (26 квітня 1912 р.); страйк хлопчиків-учнів 14-16 років друкарні Яковлева (5 листопада

² Так називали дітей, які працювали у підрадчика, який мав призвисько «корова» [5, с. 27].

1915 р.); страйк хлопчиків-робітників 1-го ювелірного товариства в Києві (1915 р.) [5, с. 27–31].

До цієї ж типологічної групи, на наш погляд, належать *дитячі соціалістичні клуби*, що об'єднували дітей віком від 8 до 16 років. Перший такий клуб під назвою «Юный рабочий» виник відразу ж після перемоги Радянської влади у Костромі (Росія). Вже станом на листопад 1917 р. до його складу входили десятки дітей робітників. Цей клуб – перше з відомих до цього часу соціалістичних об'єднань дітей у Радянській Росії. Впродовж декількох місяців у Костромі було організовано ще 11 соціалістичних дитячих клубів, а у 1918 р. такі дитячі формування з'явилися в багатьох повітових містах. Відповідно до розробленого статуту дитячі соціалістичні клуби мали чітко виражену суспільно-політичну спрямованість. Згодом (у 1923 р.) на базі багатьох дитячих соціалістичних клубів були організовані піонерські загони [9, с. 40–41]. Подібні клуби набули поширення по всій території країни, в тому числі і в Україні.

Навесні 1920 р. (після прийняття ухвали IX з'їздом РКП(б) про мобілізацію населення на трудовий фронт) в Україні стали активно поширюватися «Юнтрудармії» (Юнацькі трудові армії) та їхні дитячі загони – «*Дитячі трудові армії*». Завдання переходу на «трудова рейки» було поставлене перед усіма громадськими організаціями, у тому числі і перед комсомолом. Зважаючи на те, що комсомольці (робітничча молодь) вже були зайняті на виробництві та могли брати участь у «боротьбі на трудовому фронті» лише епізодично (зокрема, під час суботників), виникло питання про використання трудового резерву частини молоді, незайнятої на виробництві. Київський комсомолец Л. Балабанов вніс пропозицію створити юнацьку трудову армію з учнів, використовуючи її на трудовому фронті і разом з тим проводити серед них політосвітню роботу. Ця ідея була прийнята Комуністичною Спілкою молоді (КСМ) та підтримана Наросвітою і Губпарткомом [9, с. 47].

Штаби юнтрудармії були сформовані у Києві, Полтаві, багатьох повітових містах Полтавської і Київської губерній. У Харкові при штабі Радянської трудової армії був створений Центральний штаб Юнтрудармії. Згодом подібні штаби виникли в містах більшості губерній республіки. До їх складу входили переважно діти 10–15 років (тобто за віковим показником юнтрудармія переважно була дитячою організацією, а не юнацькою), кількість яких залежала від величини міста. Так, у Харкові і Києві – до однієї тисячі осіб, а в Полтаві та «дрібних» містах – до 500 чоловік [9, с. 47].

Діяльність дитячих трудових армій полягала у проведенні під керівництвом комсомоль-

ців «суботників з чорної роботи» (перенесення дров, заготівля палива, очищення і упорядкування залізничних колій, прибирання вулиць, приміщень, розбирання руїн, боротьба з дитячою безпритульністю і т.п.). Отже, у процесі «загальної» праці діти не тільки набували навичок, а й досвіду спільної, колективної діяльності, корисної суспільству [9, с. 47].

Внутрішня структура Юнтрудармії будувалася на двох взаємопов'язаних принципах: по-перше – повний демократизм у повсякденному житті, виборність комітетів, самоврядування та повна самостійність у справі просвітницької роботи; по-друге, чисто військова побудова та найсуворіша дисципліна при виході з «армії» на роботу (на той момент все керівництво належало командирам і трудінструкторам частин, що перебували під командуванням штабу). За словами сучасників, «...трудова ефект цих організацій, як і взагалі всіх трудармій, був мізерний. Проте добре пішла внутрішня виховна робота в колективах дітей, куди були прикріплені політруки-комсомольці» [11, с. 32]. На думку М. Миронова, Юнтрудармія при всій своїй «шпучності» попередила багато елементів руху «Юного Спартак», зокрема таких, як самодіяльний колектив з прикріпленим комсомольцем, політвиховання, основане на безпосередній участі в житті та боротьбі дорослих та «велика роль трудових процесів» [11, с. 32–33].

Прихід польських військ поклав кінець роботі трудармії в Києві, а до осені 1920 р. їх взагалі було розпущено (та їхні дитячі загони зокрема) [11, с. 33].

Частково до перших проявів соціалістичного дитячого руху ми відносимо і «справжніх попередників комсомолу» – «*Спілки соціалістичної робітничої молоді*», членами яких були також діти та підлітки. Упродовж 1917–1918 років такі молодіжні спілки діяли в найбільших містах України: Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Полтаві, Херсоні та ін. [5, с. 36–38].

Процес становлення і розвитку вітчизняного руху сучасники, а потім і дослідники вивчають на тлі загальносвітових та загальноєвропейських тенденцій у цьому напрямі. За словами сучасників, за декілька років до «невдалих спроб Комсомолу Росії і України брати участь у дитячому русі» в Західній Європі склалися організації, які стали безпосередніми попередниками міжнародного дитячого комуністичного руху – дитячі соціалістичні групи, організовані у післявоєнні роки при соціалістичних організаціях молоді майже в усіх країнах Західної Європи: Австрії («Спілки друзів дітей»), Швейцарії (соціалістичні дитячі недільні школи, 1916 р.), Італії (самокеровані дитячі групи при соціалістичному союзі молоді) Німеччині («Юний

Спартак») та ін. [11, с. 33–35].

Діяльність різних підліткових і юнацьких організацій соціалістичної орієнтації, незважаючи на їх різноманітність, мала і те загальне, що їх зближувало – прагнення активно допомагати дорослим у будівництві нового життя, нової школи, захисті революційних завоювань. Досвід подібних організацій переконливо свідчив, що саме на основі усвідомлення дітьми і підлітками соціальної значущості діяльності, інтересу до неї можна перетворювати їх об'єднання на певні організаційні структури. Зрозуміло, що це стало можливим лише за умови врахування психологічних особливостей, широкого використання методів гри, романтики, урочистих ритуалів, органічного поєднання всього цього із суспільно-політичною спрямованістю діяльності, культурною освітою дітей.

Ще одну типологічну групу становить цілий ряд дитячих формувань **комуністичного дитячого руху** – дитячих комуністичних груп (осередків) – активні учасники у «будівництві нової комуністичної культури» (II Конгрес КІМу про комдитгрупи, 9–23 липня 1921 р.). Серед найбільш яскравих дитячих комуністичних груп (члени яких називали себе юними спартаківцями), що виникали, починаючи з кінця 1921 р. у різних містах України: дитячі комуністичні осередки імені Спартака, клуби спартаківців, «Дитяча комуністична партія», «Дитячий пролеткульт», дитяча секція «Спортивний клуб юних піонерів „Спартак”», «Дитячий посівком», «Дитячий Інтернаціонал», «Рада дитячих депутатів», дитячі комсомольські осередки та ін. Зупинимося на характеристичі окремих дитячих комуністичних організацій, об'єднаних під назвою «спартаківських».

«Дитяча комуністична партія» і «Дитячий пролеткульт» виникли у лютому 1919 р. з ініціативи Тульського губернського відділення Товариства боротьби за пролетарську культуру (пролеткульт) з метою освіти і захисту від голоду дітей робітників зброярського, патронного і цукрового заводів. Згодом осередки дитячого пролеткульту з'явилися в інших повітових містах.

Основне завдання Дитпролеткульту – виховати «...майбутнього комуніста, беззавітно відданого боротьбі за справу робочого класу, виховати безстрашного, стійкого і впевненого в собі революційного борця». У 1919 р. організація нараховувала близько 800 дітей, а в 1920 р. – вже більше 3 тисяч [9, с. 41].

Навесні 1919 р. на базі Дитпролеткульту було створено «Дитячу комуністичну партію», яка навіть мала свій періодичний орган – газету «Дитячий пролеткульт». Форми роботи Диткомпартії майже нічим не відрізнялися від форм роботи дорослих осередків (мітинги, збори, допові-

ді, політзаняття, ознайомлення зі змістом комуністичних брошур тощо). Проте дитяча ініціатива, позбавлена романтики, гри, швидко вичерпалася, а благородні ідеї увійшли в суперечність з їхнім практичним здійсненням, що і спричинило втрату дитячого інтересу. До того ж і дорослих почало дратувати втручання підлітків у політичне і господарське життя. Після розпуску Диткомпартії (15 грудня 1920 р.) через 8 місяців, у серпні 1921 р., були закриті і відділення Дитпролеткульту [9, с. 41–47].

Навесні 1922 р. у Києві на Подолі були створені організації «Дитячі посівкоми», мета яких спочатку була досить утилітарною – розширити посіви на городах дитячих будинків. Проте у процесі діяльності навколо них об'єднувалися діти, які разом з підготовкою до сівби вивчали комсомольський статут, читали відповідну літературу [9, с. 48].

Окремим типом вітчизняного дитячо-юнацького руху виокремлюємо **скаутський рух**³. Як відомо, на початку ХХ ст. український скаутський рух (Пласт) активно розвивався на Західноукраїнських землях, що не увійшли до територіальних меж нашого дослідження. Пласт створений на ґрунті таємних середньо-шкільних і перших скаутських (з 1909 р.) гуртків української молоді в 1911–1912 шкільному році в Академічній гімназії у Львові. Засновники: О. Тисовський, П. І. Франко, І. Чмола [12, с. 38].

На території Наддніпрянської України відокремлено розвивався скаутський рух, течями якого вітчизняний історик В. Окаринський називає козакофільські і таємні студентські гуртки молоді, а попередником – таємну юнацьку організацію Кам'янець-Подільської бурси «Запорізька Січ» (1895–1900 рр.) [12, с. 38].

У Російській імперії перші скаутські гуртки виникли у 1909 р. Засновниками російського скаутизму стали штабс-ротмістр Г. Захарченко та штабс-капітан О. Пантюхов [12, с. 39]. До 1917 р. в Росії нараховувалося близько 20 000 скаутів у 115–120 організаціях [1, с. 60].

Першою дружиною скаутів в Україні В. Окаринський (на основі аналізу спогадів очевидців) називає відділ скаутів у Бахмутському повіті, що на Катеринославщині (1909 р.), до якого увійшли: гімназисти, учні реальних училищ і діти робітників (на відміну від російського скаутизму, що об'єднував дітей переважно з вищих прошарків суспільства) [12, с. 39–40].

У Києві в 1911 р. лікарем О. Анохіним було засновано скаутський відділ, який проіснував до 1914 р. Вже з початком Першої світової війни в місті засновано нову організацію «...на класичних скаутських засадах, але в російському імпер-

³ Враховуючи вік членів скаутських організацій, він одночасно є дитячо-юнацьким та молодіжним.

ському дусі» [12, с. 40]. Серед основних форм роботи київських скаутів – різноманітні екскурсії, мандрівки; допомога хворим та пораненим, яких зустрічали на вокзалах та супроводжували до шпиталів тощо. У 1915 р. в Києві вже існувало 2 організації («Дружина Юных Разведчиков Київського Учебного Округа» та «Первый Киевский Отряд Юных Разведчиков»); було затверджено положення про організацію «Юных разведчиков» (22 жовтня 1915 р.) при всіх державних і приватних київських гімназіях; видано підручник О. Анохіна «Спутник юного разведчика» (Київ, 1915, 1916) [2]; одержано свідоцтво на видання журналу «Київській Скаут» та засновано перший в імперії загін «юних розвідниць» (крім класичного скаутизму до програми їхньої діяльності входили догляд за дітьми, квітникарство, кулінарія і домашнє господарство) [12, с. 40–41].

Подібні загопи виникають і в інших містах України: Одесі, Катеринославі, Олександрівську, Харкові, Житомирі, Катеринодарі, Чернігові, Білій Церкві, Вінниці, Каневі, Ржищеві, Кам'янці-Подільському та ін. Причому в деяких містах – з іншими назвами, наприклад, «Українські Бой-Скауты» (УБС), що виникли у Фастові, Житомирі, Катеринославі, Кам'янці-Подільському та інших містах. Незабаром скаутизм перейшов до школи. Наприклад, у 1918 р. почали засновувати Пласт у школах на Поділлі, у всіх школах Кам'янця-Подільського та інших містах [12, с. 41–44]. Найбільший розвиток українського скаутського руху припадає на період 1917–1920 рр., у часи УНР [12, с. 47; 14, арк. 156].

Упродовж 1919–1921 рр. виникає низка організацій, основою діяльності яких була обрана система «скаутинг»: загопи юних комуністів (юки), дружини «червоного скаутизму» та ін.

«Юні комуністи» («ЮКи») або «Юні комуністи-скауты» («юк-скауты») – організація юних комуністів, що діяла під керівництвом колишніх скаутмайстрів та застосовувала у роботі з підлітками «новий скаутинг» [12, с. 45].

Рішення про створення Всеросійської організації юних комуністів було прийняте на II з'їзді Всевобучу у грудні 1918 р.⁴ Їхнім закликом залишився скаутський «Будь наготові!», віддуком – «Завжди наготові!», девізом – «Юні комуністи – запорука майбутнього соціалістичної Росії». Однак ці слова залишилися порожньою декларацією, оскільки юки не були організацією, що охопила маси підлітків. Лише окремі загопи проіснували 3–4 роки (Київ, Одеса, Чернігів). Уже через 10 місяців після створення загонів юків II з'їзд РКСМ (жовтень 1919 р.), який схарактеризував юкизм як засіб «механічного склеювання буржуазної скаутської системи і комуністичних фраз», прийняв рішення ліквідува-

ти ці організації [9, с. 31–32]. Офіційно ж організація юків була ліквідована у 1920 р. за «аполітичність у вихованні молоді» відповідно до рішення III з'їзду РКСМ, але існувала ще впродовж 1921–1923 рр. [11, с. 31].

Прагнення комсомолу до монополізму, одностороння оцінка ним «буржуазного характеру» скаутської організації, привели до рішення про розпуск всіх об'єднань скаутського типу [3, с. 29]. На думку істориків, розвиток українського скаутського руху було «...насилно припинено внаслідок встановлення російської окупації і більшовицької тоталітарної диктатури» [11, с. 46].

Після заборони скаутизму чільні організатори і діячі українського скаутського руху перейшли в еміграцію (головним чином у Чехословацьку республіку) і там відновили свою діяльність, а також працювали у скаутській організації Пласт в Галичині, на Волині й особливо на Закарпатті. З'являється український скаутизм і в країнах традиційного українського поселення (США, Канада, Югославія, Далекий Схід та ін.) [11, с. 46–47].

Отже, в різноманітті перших допіонерських дитячих формувань початку ХХ ст. в Україні за спрямованістю їхньої діяльності виокремлюємо такі *типи дитячого руху*: культурно-освітній, соціалістичний, комуністичний, скаутський. При цьому запропонований поділ є досить умовним, оскільки, як свідчить історія, майже всі дитячі формування початку ХХ ст. не існували в «чистому вигляді», а поєднували в собі ознаки декількох типологічних груп. Наприклад, учнівський рух (як прояв культурно-освітнього) одночасно характеризувався яскравим соціальним забарвленням, а майже всі тогочасні дитячі, дитячо-юнацькі об'єднання мали політичне спрямування (що було зумовлене, насамперед, турботою політичних партій про власне майбутнє).

У своєму аналітичному огляді ми не маємо змоги охопити дитячі структури початкового етапу розвитку дитячого руху в усьому їх різноманітті, що пояснюється декількома причинами, з-поміж яких: невідповідність (хоча б часткова) ряду дитячих об'єднань ознакам, за якими їх можна віднести до структур дитячого руху (зокрема такої, як самоорганізація дитячого колективу); «розмитість» меж між структурами дитячого руху та позапшкільними дитячими закладами; діяльність однотипних об'єднань, що в різних регіонах мали різні назви; брак інформації про діяльність цілого ряду дитячих формувань через відсутність установчих документів⁵, короткотривалість їхнього функціонування і т.п. Проте, уза-

⁴ Відповідно до інших джерел перші організації юків були створені в Москві у липні 1918 р. [11, с. 45].

⁵ Свідченням цьому є незначна кількість архівних матеріалів про діяльність дитячих формувань. В основному збереглися згадки про прояви учнівського, студентського та молодіжного руху [16].

гальнивши зібраний матеріал, можна зробити висновок, що різноманітність дитячих організацій початку ХХ ст. та різноспрямованість їхньої діяльності свідчить про те, що створення дитячої комуністичної організації – піонерської – не було одноразовим актом. Тим більше, що вона не була створена «за наказом згори», як писали деякі історики, а як результат вияву самоорганізованої дитячої соціальної активності – основної ознаки дитячого руху як соціально-педагогічного явища.

На думку сучасних дослідників, діти реалізували природну потребу в спілкуванні, об'єднувалися для посиленої допомоги своїм батькам у справі перебудови суспільства. Нічим не зв'язана особиста свобода, демократія, відсутність насильства над суспільною діяльністю і привели дітей до об'єднання. У них була реальна, а не ілюзорна можливість брати участь у побудові «світлого царства соціалізму, рівності, братерства, праці». Всі дитячі об'єднання мали загальні риси (не зважаючи на відмінності в назвах організацій, місця розташування, територіальні й національні особливості) – вони були самодіяльними, громадськими, політичними, позашкільними, різновіковими організаціями. Дитячі об'єднання захищали своїх членів від життєвих незгод, допомагали у розвитку творчих задатків, здібностей. Тому діти й «тягнулися» до організації, що робило її ще міцнішою. А різні організації, у свою чергу, тяжіли до більших об'єднань не лише у масштабах губернії, але і всієї країни [9, с. 49].

У той же час правляча партія, яку турбувала підготовка своєї зміни, збільшення кількості прибічників її політики, прагнула об'єднати дітей в єдину не лише за цільовими установками, але і за змістом, формам, методами діяльності організацію, з єдиною організаційною будовою, єдиною назвою, єдиними атрибутами. Тому навіть в умовах різноплановості як основної ознаки початкового етапу вже на початку 20-х років ХХ ст. простежувалася лінія до уніфікації, об'єднання різноманітного дитячого руху в єдину масову організацію (реалізація цієї ідеї в державі навіть зі встановленням однопартійної системи, хоч і здійснювалася не без труднощів, була приречена на перемогу) як основного засобу комуністичного виховання дітей та молоді, що забезпечує єдність трьох поколінь, виховує політичну, класову наступність.

Завдяки об'єктивним та суб'єктивним чинникам у суспільстві виникає унікальне соціально-педагогічне явище, що характеризується динамічністю, соціальною орієнтованістю, новою позицією дитини і дорослого – дитячий рух, процес становлення якого відбувався на фоні соціально-економічних перетворень, у контексті різних підходів та боротьби думок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алиева Л. В. Детское движение – субъект воспитания: теория, история, практика : монография / Л. В. Алиева. – М. : МАКС Пресс, 2002. – 224 с.
2. Анохин Е. В. Психолого-педагогические особенности деятельности детских разновозрастных объединений / Е. В. Анохин. – Сумы : СГПИ им. А.С.Макаренко, 1998. – 43 с.
3. Богуславский М. В. Детское движение в России: между прошлым и будущим : монография / М. В. Богуславский. – Тверь : Научная книга, 2007. – 112 с.
4. Богуславский М. В. Циклы и стадии развития детского движения в XX – первой половине XXI века / М. В. Богуславский // Теория, история, методика детского движения. – Кострома, 2002. – Вып. 6. – С. 96–98.
5. Ваккер Д. Л. Детская коммунистическая организация юных пионеров им. В. И. Ленина в Украинской ССР (первое десятилетие существования 1922–1932 гг.) : дис. ... кандидата пед. наук / Д. Л. Ваккер. – М., 1958. – 272 с.
6. Детское движение : словарь-справочник. – изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. – 543 с.
7. Заяви товариства середньошкільників «Молода громада» // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 1, спр. 452, 29 арк.
8. Иорданский Н. Н. Организация детской среды / Н. Н. Иорданский. – М. : Молодая Гвардия, 1925. – 103 с.
9. Кудинов В. А. Большие заботы маленьких граждан / В. А. Кудинов ; предисл. А. Я. Лейкина. – М. : Мол. Гвардия, 1990. – 238 с.
10. Лебединский В. В. Основные этапы пионерского движения : учебное пособие / В. В. Лебединский. – М. : ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1974. – 236 с.
11. Миронов Н. Из истории детского движения / Н. Миронов. – изд. 2-е. – Харьков : Государственное издательство Украины, 1924. – 36 с.
12. Окаринський В. М. Український скаутський рух (1911–1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Окаринський. – К., 2001. – 19 с.
13. Орлова Л. Н. Детское протополитическое общественное движение в условиях трансформации Российского общества: особенности и приоритеты : дис. ... кандидата політ. наук : 23.00.02 / Орлова Людмила Николаевна. – Орёл, 2002. – 182 с.
14. Приказ Главного скаутского управления от

5 июня 1914 г. об организации скаутских каникулярных лагерей и экскурсий в г. Львове // Центральный державный историчний архів України. – Ф. 274, оп. 1, spr. 11, 156 ark.

15. Сорочинская Е. Н. Детское движение в современном обществе : уч. пособие / Е. Н. Сорочинская. – Ростов-на-Дону : РГПУ, 1993. – 118 с.
16. Циркуляр Департамента полиции от 25 января 1908 г. о строгом наблюдении за ученическими организациями // Центральный державный историчний архів України. – Ф. 276, оп. 1, spr. 80, 35 ark.

REFERENCES

1. Alyeva L. V. Detskoe dvyzhenye – subiekt vospytaniya: teoriya, istoriya, praktyka : monohrafiya / L. V. Alyeva. – M. : MAKSPress, 2002. – 224 s.
2. Anokhyn E. V. Psykholoho-pedahohycheskye osobennosti deiatelnosti detskykh raznovozrastnykh obiedynenyi / E. V. Anokhyn. – Sumy : SHPU ym. A. S. Makarenko, 1998. – 43 s.
3. Bohuslavskiy M. V. Detskoe dvyzhenye v Rossyy: mezhdru proshlym y budushchym : monohrafiya / M. V. Bohuslavskiy. – Tver : Nauchnaia knyha, 2007. – 112 s.
4. Bohuslavskiy M. V. Tsykly y stady razvytiya detskoho dvyzheniya v XX – pervoi poloviny XXI veka / M. V. Bohuslavskiy // Teoriya, ystoriya, metodyka detskoho dvyzheniya. – Kostroma, 2002. – Vyp. 6. – S. 96–98.
5. Vakker D. L. Detskaia kommunistycheskaia orhanyzatsiya yunykh pyonerov ym. V. Y. Lenyna v Ukraynskoii SSR (pervoe desiatyletie sushchestvovaniya 1922–1932 hh.) : dys. ... kandydata ped. nauk / D. L. Vakker. – M., 1958. – 272 s.
6. Detskoe dvyzhenye : slovar-spravochnyk. – yzd. 2-e, pererab. y dop. – M. : Assotsyatsiya yssledovatelei detskoho dvyzheniya, 2005. – 543 s.
7. Zaiavy tovarystva serednoshkilnykiv «Moloda hromada» // Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. – F. 166, op. 1, spr. 452, 29 ark.
8. Yordanskyi N. N. Orhanyzatsiya detskoii sredy / N. N. Yordanskyi. – M. : Molodaia Hvardyia, 1925. – 103 s.
9. Kudynov V. A. Bolshye zaboty malenkykh hrazhdan / V. A. Kudynov ; predysl. A. Ia. Leikyna. – M. : Mol. Hvardyia, 1990. – 238 s.
10. Lebedynskiy V. V. Osnovnye etapy pyonerskoho dvyzheniya : uchebnoe posobyie / V. V. Lebedynskiy. – M. : VKSh pry TsK VLKSM, 1974. – 236 s.
11. Myronov N. Yz ystoriy detskoho dvyzheniya / N. Myronov. – yzd. 2-e. – Kharkov : Hosudarstvennoe yzdatelstvo Ukrayny, 1924. – 36 s.
12. Okarynskyi V. M. Ukraynskyi skautskiy rukh (1911–1944 rr.) : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / V. M. Okarynskyi. – K., 2001. – 19 s.
13. Orlova L. N. Detskoe protopolytycheskoe obshchestvennoe dvyzhenye v usloviakh transformatsyy Rossyiskoho obshchestva: osobennosti y pryorytety : dys. ... kandydata polit. nauk : 23.00.02 / Orlova Liudmyla Nykolaevna. – Orel, 2002. – 182 s.
14. Prykaz Hlavnoho skautskoho upravleniya ot 5 yiunia 1914 h. ob orhanyzatsyy skautskykh kanykuliarnykh laherei y ekskursiyi v h. Lvove // Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. – F. 274, op. 1, spr. 11, 156 ark.
15. Sorochynskaia E. N. Detskoe dvyzhenye v sovremennom obshchestve : uch. posobyie / E. N. Sorochynskaia. – Rostov-na-Donu : RHPU, 1993. – 118 s.
16. Tsyrkuliar Departamenta polytsyy ot 25 yanvaria 1908 h. o strohom nabliudenyi za uchenycheskymy orhanyzatsiyamy // Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. – F. 276, op. 1, spr. 80, 35 ark.

НАШІ АВТОРИ

- Богуславський Михайло** доктор педагогічних наук, професор, завідувач лабораторією історії педагогіки та освіти ФДНУ «Інститут теорії та історії педагогіки» РАО, член-кореспондент РАО
- Бондаренко Галина** кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Галів Микола** кандидат педагогічних наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
- Гіпгерс Зінаїда** кандидат педагогічних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України
- Дороніна Наталія** асистент кафедри іноземних мов математичних факультетів Інституту філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка
- Коляда Наталія** доктор педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Курило Людмила** кандидат педагогічних наук, доктор філософії, доцент Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
- Мілованов Костянтин** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник лабораторії історії педагогіки та освіти ФДНУ «Інститут теорії та історії педагогіки» РАО
- Осьмук Наталія** кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
- Сухомлинська Ольга** доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України
- Ткачук Мирослава** аспірант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Янченко Тамара** докторант Інституту педагогіки НАПН України
- Ярошинська Олена** докторант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини